Чура батыр

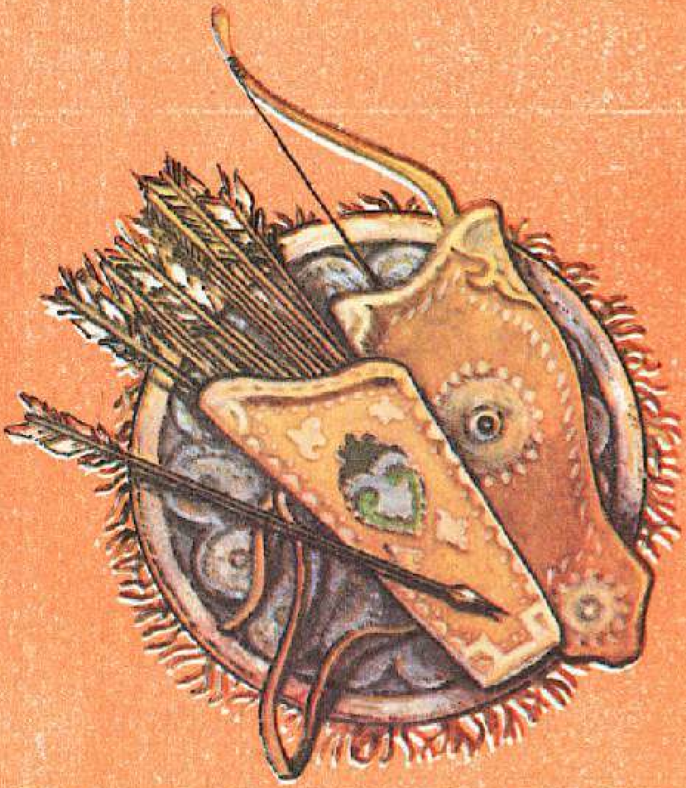

Чура батыр

ТАТАР
ХАЛЫК
ДАСТАНЫ

КАЗАН ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ 1993

ББК 82.3(2Тат)
Ч 78

Рәссамы В. БУЛАТОВ

Хәзерге әдәби телгә ФЛҮС ЛАТЫЙФИ күчерде

Чура Батыр: татар халык дастаны.— Казан: Татар.
Ч 78 кит. нәшр., 1993.—63 бит.
ISBN 5—298—00361—3

Ч $\frac{4803560204-088}{М132(03)-93}$—126—93 ББК 82.3(2Тат)

ISBN 5—298—00361—3 © Татарстан китап нәшрияты, 1993

БЕР АНАНЫҢ ИГЕЗ УЛЛАРЫ БЕЗ

Җир йөзендә татар дигән халык бар. Һәм татар дигән шушы халык, татар дигән шушы сүз үзенә гаҗәеп киң географик, этник, мәдәни һәм тарихи төшенчәләрне сыйдырган. Көнбатышта Польша, Литва, Румыния, көньягында Әстерхан далалары һәм Түбән Идел буе, төньягында Финляндия мәмләкәте, көнчыгышта исә иксез-чиксез Себер киңлекләрендә көн итүче, уртак мәдәнияте, теле, гореф-гадәте, йолалары, һәм, ниһаять, бик-бик ерактан, гасырлар төпкеленнән килүче уртак тарихы булган төрки халыкны бер исем — татар дигән исем берләштерә. Алар бу төбәкләрдә берән-сәрән генә түгел, ә тупланып, оешып, бердәм җәмгыять хасил итеп яшиләр. Кайберләре өчен ул яклар бик борынгыдан туган җир булса, икенче берләре исә әле якын тарихи чорларда гына ул якларга барып төпләнгәннәр. Соңгылары исәбендә Финляндиядә яшәүче татарларны күрсәтергә була. Әмма башкалары инде, әйткәнебезчә, бик күптән, гасырлар төпкеленнән шул якларда яшиләр.

Яшәү урыннары төрле-төрле булган кебек, халкыбызга да бик күп төрле хасиятләр ят түгел. Минем ачык зәңгәр күзле, чынаяктай ак тәнле, алтындай сары чәчле татар сылуларын, шомырт кара чәчле, карлыгач канатыдай сызылып киткән кара кашлы, йөз чалымнарында монголларга гына хас түгәрәклек сизелеп торган, кысынкырак күзле, тал чыбыгыдай зифа гүзәлләрне, тау халыкларыныкыча текә борынлы, чаткыланып торган зур күзле, киң күкрәкле, зифа бәдәнле сөлектәй егетләрне күргәнем бар. Барысы да үзебезнеке, үзебезнең татар кавеменнән. Әйләнә-тирәгездәге кешеләргә

игътибар белэнрэк карасагыз, күрерсез: татарга бик күп, бик күп төрле халыкларның сыйфатлары сеңгән. Аларны еш кына урыс арасында урыстан, казакъ арасында казакътан, азәрбайҗан арасында азәрбайҗаннан, фин арасында финнан, алман арасында алманнан аерып ала алмаска мөмкин. Әйе, тышкы кыяфәте белән татар теләсә нинди халык арасында йотылырга, таралырга, югалып калырга мөмкин кебек. Беренче карашка шулай. Әмма бер җиргә тупланып, оешып, аралашып яшәгән татар бервакытта да татарлыгын, милли аңын, милли сыйфатларын, динен һәм денен җуймый, бик борынгыдан килүче йолаларын һәм гадәтләрен югалтмый, ата-аналарыннан ишеткән, сабый чагыннан колагына сеңгән җырларны, әкиятләрне, канатлы гыйбарәләрне һәм, иң мөһиме, халкыбызның борынгы мәгърур тарихы сәхифәләрен күз карасыдай кадерләп саклый. Мондый хасияткә бары тик борынгыдан төпле һәм ныгыган культурасы, башка халыклардан аермалы үз мәдәнияте булган халыклар гына ия була ала. Тарих шул хакта сөйли. Литва һәм Польшадагы татарлар үзләреннән шактый күпсанлы чит халыклар арасында телләрен югалтырга мәҗбүр булганнар, әмма динне, гореф-гадәтләрен саклап кала алганнар. Биредәге гаиләләрдә үзләренең унөч-ундүрт буын ата-бабасын белмәгәннәр сирәк. Финляндиядә исә, якташларыбыз соңрак, әле үткән гасыр азакларында гына утырып яши башлый. Чагыштырмача аз булуларына карамастан, алар аерым бер үҗәтлек белән татарлыкларын изге бер нам итеп сакларга омтылалар. Балаларын туган телдә тәрбиялиләр, мәчетләрдә бергәләшеп дога кылалар, концерт-спектакльләр куялар, китаплар чыгаралар, пластинкалар ясап тараталар.

Биредә без төрле илләрдә, төрле төбәкләрдә яшәүче татарларга бәя бирүне максат итеп куймадык, әлбәттә. Бары тик, сүз сөрешебез яхшырак аңлашылсын өчен кайбер мисаллар китерү белән чикләнәбез. Әйтергә, киңрәк тукталырга телә-гәнебез исә — Румыниядә көн күрүче Добруҗа татарлары. Аларның гомумтатар дөньясында үзләренә хас урыннары бар. Кызганычка каршы, соңгы елларга кадәр без аларның тарихыннан, телләре, халык авыз иҗаты үрнәкләреннән бихәбәр яшәдек. Дөрес, илленче елләр тирәсендә булса кирәк, Румы-

ниядән бер төркем татар егетләре һәм кызлары килеп, Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укып киткәннәр иде. Шул чакларда аларның кайбер җырлары Татарстан радиосында магнитофон тасмасына да язып алынган. Аларны әлегрәк эфирда ишеткәләргә мөмкин иде. Әмма еллар үткән саен, ул язмалар да техник яктан искерде, аларны инде тапшыруларга кертми башладылар. Фәнни әйләнештә дә румын татарлары хакында нинди дә булса белешмә, мәгълүмат табу мөмкин булмас хәлгә әйләнде. Аларның халык авыз иҗаты ни дәрәҗәдә безгә якын, телләре ни дәрәҗәдә аңлашыла, үзләрен Казан татарлары белән бәйләп карыйлармы, Казан алар өчен нинди төшенчә? Әлбәттә, бу сорауларга җавап табу, бигрәк тә киң катлау укучы һәм татар тарихы белән кызыксынучы өчен мөмкин булмас дәрәҗәдәге авыр эш иде.

Дөрес, монда бердәм «совет халкы» укмаштырырга маташкан коммунистлар партиясе һәм торгынлык еллары сәясәтен дә, үзебезнең татар галимнәренең СССРдан читкә чыга алмауларын да сәбәп итеп китерергә булыр иде. Нишлисең бит, төрлебез төрле якта, төрле мәмләкәтләрдә... Ә сәяси чикләрне үтү авыр, ай-һай авыр иде шул. Хәтта бер ил, бер дәүләт дип аталган СССР эчендә дә Кырым татарлары хакында нинди дә булса гадел һәм дөрес мәгълүмат бирелмәде. Аларның тарихыннан, әдәбиятыннан, теленнән хәбәребез юк дәрәҗәсендә иде. Сталин тарафыннан үлеп бетәргә хөкем ителгән халык иде ул. Кан-кардәшләребез югыйсә. Без әле моны бүген генә аңлый башладык. Тарихыбызның бик еraklардан бергә үрелеп килүен белдек. Мәдәниятебезнең, бер тамырдан тишелеп үскән гөлләр кебек, бер ботактагы чәчәкләр икәнен белдек. Румыниядә яшәп ятучы Добруҗа татарлары белән дә шулай.

1992 елның җәе иде. Казанда Бөтендөнья татар конгрессы бара. Урамнар бәйрәм төсе алды. Казан өстендә татар рухы хакимлек итә, дүрт йөз кырык елдан соң беренче тапкырдыр, мөгаен, хәтта Казандагы ташлардан татар исе сизелә. Казан татарча сулады, татарча яшәде кебек ул көннәрдә.

Милләттәшләребез кайларга гына сибелмәгән дә, язмыш

аларны кайсы гына якларга илтеп ташламаган! Америка Кушма Штатлары һәм Австралия, Кытай һәм Япония, Төркия һәм Финляндия, Яңа Зеландия һәм Германия, Швеция һәм Франция... Алар арасында да Румыния татарлары аерым урын тота. Болар — мөһаҗирләр-эмигрантлар түгел. Болар туган җирләрендә яшиләр, аралашып, тупланып көн күрәләр.

Румыниядән конгресска филология докторлары, ирле-хатынлы Нәдрәт һәм Әнвәр Мәхмүт килгән иде. Алардан үзләрен Казанда ничек хис итүләрен сорамый булдыра алмадым. «Татарстан» кунак йортының җиденче катындагы кысан гына бер бүлмәдә сөйләшеп утыра идек.

Әнвәр әфәнде яшьләрчә җитезлек белән урыныннан торды, кунак йортының Бауман урамы ягына караган тәрәзәсе янына килеп басты да тере күзләрен еракган күренеп торучы кремль манараларына төбәде. Аннан акрын гына сөйләп китте:

— Казанга килү безнең өчен бигрәк тә истәлекле. Без монда яшьлегебез эзләренә аяк бастык, яшьлегебез һавасы белән суладык, Кабан күле буйларына төшеп онытылмас сәхифәләрне яңарттык.— Аннан соң сораулы карашымны күреп, Нәдрәт белән бер-берсенә карап, елмаештылар да бер-берсен бүлдерә-бүлдерә сөйләп киттеләр:

— Без бит Казан университетында укыдык...

— Әнвәр белән шушында кушылдык...

— Казан безнең өчен халкыбызга туры килгән уртак рухи башкала гына түгел, яшьлегебез шәһәре дә...

— Румын татарлары да Казанны белә, бөек һәм олуг шәһәр итеп күз алдына китерә...

— Добруҗа татарлары хәтерендә Казан әлегәчә хан шәһәре булып саклана...

Нәдрәт һәм Әнвәр Мәхмүтләр икесе дә филология фәннәре докторы, әлегрәк Бухарест университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укытканнар. Ул ябылгач, гомумфилология буенча белем биргәннәр. Хәзер Румыниядә дә милли чикләүләр бетерелеп килә икән. Алар татар бүлегенең яңадан тергезеләсенә өмет белән карыйлар, алардан ташыган дәрт һәм оптимизм ирексездән сиңа да күчә башлый.

Әнвәр әфәнде күзләрен хәйләкәр кысып, үзе миңа сорау бирә башлады:

— «Идегәй» дастаны сездә кайчан басылып чыкты?

— Беренче тапкыр кырыгынчы елларда,— дип мин бераз төгәлсезрәк җавап белән котылмакчы идем. Әнвәр әфәнде кулларын селтәп куйды.

— Юк, анысын беләбез. Син хәзергесен әйт.

— Сиксән сигездә булса кирәк.

— Төгәлрәк әйт, төгәлрәк! Сиксән сигездәме, сиксән тугыздымы? Миңа калса, сиксән тугызда бугай. Шулаймы?

Төгәлсезлегемне төзәтергә ашыктым:

— Әйе, китап булып сиксән тугызда чыкты. Ә «Казан утлары» журналында сиксән сигездә...

Әнвәр әфәнде ышанмаган шикелләрәк, күзләрен кысып, тагын кабатлап сорады:

— Ялгышмыйсыңмы? Син тикшер әле, ачыкла әле. Иртәгә әйтерсең. Чыннан да сиксән сигездәме икән?

— Әлбәттә, шулай,— дидем мин әйткәнемне расларга теләп.

Әнвәр әфәнде ниндидер китап алды һәм титул битенә нәрсәдер сызгалап, миңа сузды:

— Алайсаң, менә, кара, «Идегәй» дастаны бездә, Бухарестта сиксән сигезенче елда чыкты. Бер истәлек булсын,— диде.

Аның ни өчен шулай тәфсилләп сораштыруын хәзер генә аңлап алдым. Гомумтатар уртак мәдәни хәзинәсенә без дә буш кул белән килмәдек, хәтта сездән дә алдарак «Идегәй»не чыгарып өлгердек диясе килгән икән. Ләкин, уртак шатлыгыбызга дигәндәй, «Идегәй», чыннан да, Бухарестта да, Казанда да бер үк елда басылып чыккан булып чыкты. Ләкин бу вакыйганың әһәмиятен киметми, киресенчә арттыра гына әле. Бухарестта чыккан басма Добруҗа татарлары арасында язып алынган, Әнвәр һәм Нәдрәт Мәхмүтләр тарафыннан эшкәртелгән, басар өчен әзерләнгән. Уртаклыклары булуга карамастан, болар бер-берсен тагын да тулыландыручы ике вариант.

Кулымдагы китабымны актарырга керештем. Супертышлык белән яхшы кәгазьдә чыгарылган китапның тышлыгына «Бүз

егет» дип язылган. Ул Бухарестның «Критерион» нәшриятында латин хәрефләре белән татар телендә басылып чыккан. Сүз уңаеннан, Добруҗа татарлары латин хәрефләреннән файдалана. Әлеге китапка татар халкында киң таралган «Идегәй», «Чура Батыр», «Буз егет», «Таһир белән Зөһрә» кебек мәгълүм дастаннардан тыш та тагын «Байбүре улы Бәйрәк батыр», «Гадел Солтан», «Кыйлап батыр» һәм башка героик дастаннар, риваятьләр кертелгән. Аларның кыйммәте шунда ки, бу легендалар, дастаннар Казан татарларыныкыннан шактый аерыла һәм уртак мирасыбызны төгәллекләр белән баетуда тиңдәшсез хәзинә ролен үти ала. Китапның икенче томы «Аю колак батыр» дип атала. Анысына исә тылсымлы һәм көнкүреш әкиятләре тупланган. Монда да халкыбызга киң таныш исемнәр: «Тапкыр бала», «Үксез кыз», «Куян белән керпе», «Хан һәм елан», «Аю колак батыр»... Исемнәрендә кайбер үзгәлекләр булса да, әкиятләрдәге фәлсәфи фикер сөреше, дөньяны шигъри күзаллау уртак, гомумән татар халкына хас фикерләү белән сугарылган.

Без шактый озак сөйләшеп утырдык. Сүз иярә сүз чыгып, әңгәмә җебе Добруҗа татарларының тарихына, килеп чыгышы, теле, халык авыз иҗаты мәсьәләләренә килеп тоташты.

Әнвәр әфәнде китаптагы кереш мәкаләне күрсәтте дә:

— Барысын да менә шуннан табарсыз,— дип куйды. Түбәндә китерелгән мәгълүматларны мин шул китаптан алдым.

Румыния мәмләкәтенең Туна (Дунай) белән Кара диңгез арасындагы киңлекләрендә, Добруҗа дип йөртелә торган далаларында 50 меңгә якын төрки кардәшләребез яши. Фәнни әдәбиятта һәм халык телендә аларны Добруҗа татарлары, ә кайчакта румын татарлары дип тә атап йөртәләр.

Тарихи мәгълүматлардан күренгәнчә, төркиләр бирегә әле 1262 еллар тирәсендә үк, көньяктан һәм угыз далаларыннан күчеп килә башлыйлар.

Соңрак, румын хөкемдары Мича хакимлек иткән заманнарда да, XIV гасыр азагыннан XIX гасыр ахырларына кадәр дә төркиләрнең килеп утырулары мәгълүм. Кыпчак ыруларыннан беренче төркиләрнең Идел-Урал, Кавказ, Кубань

һәм Бужактан булулары да тарихта билгеле нәрсә. Аларны тагын нугай татарлары дип тә йөрткәннәр. 1860 еллар тирәсендә Добруҗага тагын бер дулкын килеп керә. Күрәсең, Кырым ханлыгы буйсындырылганнан соң Кырымнан, бигрәк тә аның сул тарафындагы яклардан үзләрен Керш (Керчь), Шонгар һәм тат дип атаучы (төркиләр һәм татарлашкан кызылбашлар, ягъни, иранлылар булса кирәк) Кырым татарлары килә башлый. Шулай итеп, төрле заманнарда күченеп килгән төрки кабиләләр, ырулар Добруҗада гореф-гадәтләрен, йолаларын, җырларын, әкият-табышмакларын, гомумән, халык әдәбиятын уртак итеп, татар халкының аерым бер төркеме — Добруҗа татарлары булып, оешып яши башлыйлар.

Нәдрәт һәм Әнвәр Мәхмүтләр 1958 елдан бүгенге көнгә кадәр Добруҗаны аркылыга-буйга йөреп чыгып, халык тарихын һәм телен, авыз иҗатын өйрәнеп шундый нәтиҗәгә килгәннәр.

Кыскасы, румыннар арасында яшәп, аларның культура йогынтысыннан да эзсез калмаган Добруҗа татарлары халык иҗаты бүген Казан, Кырым, Әстерхан, Себер татарлары өчен генә түгел, татарларга якын башка халыклар өчен дә бай тарихи һәм әдәби мәгълүмат бирә ала. «Бүз егет» китабына кергән «Чура Батыр», «Идегәй Батыр», «Айсыл улы Амет Батыр» дастаннары әнә шундыйлардан. Күрәсең, бер-береннән меңәр чакрым ераклыкта, төрле илләр, дәүләтләрнең чикләре белән аерылуга карамастан, кардәшләребез борынгы бабалары җирен, торган, яшәгән җирләрен тарихи хәтерләреннән чыгармаганнар, кадерләп саклаганнар, әкиятләрне, җыруларны, табышмакларны, бәетләрне, мәзәкләрне кадерле бер ядкарь итеп буыннан буынга тапшырганнар. Шунысы кызык, һәм безнең өчен аеруча мөһим, Добруҗа татарлары халык авыз иҗатында гаять күп урынны Казан тарихы, аның да Казан ханлыгы чоры тарихы алып тора. Димәк, аларның шактый өлешенең ханлык вәхшиләрчә тар-мар ителгәч, элегрәк киткән кан-кардәшләре янына барып урнашкан казанлылар тарафыннан алып киленүен фараз итәргә тулы нигез бар.

Бу яктан караганда «Чура Батыр» дастаны аеруча кызык-

лы һәм мәгълүматлы. Ул, бер яктан, Кырым белән Казанны тоташтыручы күпер хезмәтен үти кебек. Вакыйгалар әле Казанда, әле Кырым ханлыгында бара. Икенче яктан, бу әсәрнең Казан ханлыгы җирлегендә туганлыгы да шик тудырмый. Татар халык авыз иҗатында, шулай ук, Чура батыр дигән темага шактый күп әкиятләр, сөйләкләр яшәп килгәнлеге мәгълүм. Димәк, кайчандыр төрле-төрле мәмләкәтләргә оешып яшәсәләр дә, татарларның уртак авыз иҗаты, уртак горефләре һәм йолалары булган диярга нигез бар. Тагын бер игътибарга лаек нәрсә: «Чура Батыр»ның теле әле бүгенге көндә дә Казан татарларына яхшы ук аңлаешлы. Ул Добруҗа татарларының башка халык авыз иҗаты әсәрләреннән бу нисбәттән дә шактый ук аерылып тора. Ялтыратып шомартылган алмаз кебек һәр җөмләсе, һәр тәгъбире камиллекнең соң дәрәҗәсенә ирешкән, шигърияткә һәм образлылыкка гаҗәеп бай. Менә бер генә мисал:

Биш бизәнгән туйда узар,
Яхшы кеше көн дә узар.
Кодалак арба юл бозар,
Яман бикә өй бозар.
«Көчем бар!» дип мактанма,
Көчең китәр көн булыр;
«Малым бар!» дип мактанма,
Малың бетәр көн булыр.

Яисә:

Бер дөлдөлдәй оча икән
Чал атында чапканда,
Кыя-ташны яра икән
Аткычыннан атканда.
Күлмәгенә ук тисә,
«Яңгыр ява»,— ди икән.
Чигәсенә ук тисә,
«Чебен тешли»,— ди икән.
Чигәсеннән кан чыкса,
«Тирем чыга»,— ди икән.
Җилкәсеннән кан чыкса,
«Җилләр исә»,— ди икән.

Чура батыр ир икән,
Менгән аты бер дигән.
Илгә килгән яуларга
Каршы чыгар ир икән.

Добруҗа татарларының авыз иҗаты хәзинәсе булган хәлдә дә «Чура Батыр» дастанын без Казан татарларының борынгы мирасыннан сакланып калган бер җәүһәрдер дип әйтә алабыз. Менә, ниһаять, аны укучыларыбызга, гомумтатар халкына кире кайтарыр бәхетле көннәр дә житте.

Әсәрнең поэтикасы, образлар системасы, теле һәм башка үзенчәлекләре, фәлсәфи нигезләре һәм башка яклары хакында әле галимнәребез тикшеренүләр алып барыр. Анысы киләчәк эше. Ә мин исә, кулымнан килгән кадәр, аны бүгенге Казан татар әдәби теленә күчереп, укучыларга тәкъдим итүне намус эшем дип санадым. Тәрҗемәдә, бәлки, кайбер төгәлсезлекләр киткән булуы да ихтимал. Чөнки Добруҗа татарлары теленнән сүзлекләр дә, белешмәлекләр дә юк. Барысын да мин поэтик сүз сөреше һәм эчке бер сиземләүгә таянып эшләдем. Әмма шунысын кистереп әйтә алам: чәчмә өлешендә дә, шигъри өлешендә дә Добруҗа татарлары теленә хас үзенчәлекләрне, стильне, аның борынгы аһәңен һәм музыкальлеген сакларга омтылдым.

Мәрхәмәтле укучым аңлар һәм мине, кайбер чатаклыклар булса, гафу итәр дип уйлыйм.

Ә хәзер инде, әйдәгез, борынгы сәхифәләрне бергәләп актарыйк. Хәерле сәгатьтә!

Флүс Латыйфи

Чура Батыр

Әүвәл заман бар икән,
Чура Батыр ир икән,
Ил эчендә бер икән,
Яу кайтарыр ир икән.
Бүз кыр дигән җирендә
Ат утлатып йөргәндә
Дошман килә далага
Казан каласын алмага.
Моны белгәч Чурабыз
Кылычын биленә тагадыр,
Ук-садагын асадыр,
Казан юлына чабадыр.
Бер дөлдөлдәй оча икән
Чал атында чапканда,
Кыя-ташны яра икән
Аткычыннан атканда.
Күлмәгенә ук тисә,
«Яңгыр ява»,— ди икән.
Чигәсенә ук тисә,
«Чебен тешли»,— ди икән.
Чигәсеннән кан чыкса,
«Тирем чыга»,— ди икән.
Җилкәсеннән кан чыкса,
«Җилләр исә»,— ди икән.
Чура Батыр ир икән,
Менгән аты бер дигән.
Илгә килгән яуларга
Каршы чыгар ир икән.

Менә шулай итеп, мин сезгә Чура Батыр хикәятен сөйләмәкче булам. Әмма әйтеп куям, бу бер әкият түгел, үткән заманнарда булып үткән бер мисалдыр. Борынгылар, булмаган булса, әйтелмәс, сөйләнмәс иде дип юкка әйтмәгәннәр.

Әйтәчәгем шул, әүвәл заманда бер хан булган, ди. Аның утыз тугыз хезмәткәре бар икән. Боларның өстендә дә кырыгынчысы — Нарык атлы берсе — баш хезмәткәр икән.

Көннәрнең берендә, хан үзенең бер вәзире белән йөрергә чыга. Сарай бакчасында сәйранда йөргәндә Нарыкның алар яныннан баш иеп, сәлам биреп үткәнен күрә дә хан вәзиренә әйтә:

— Бу Нарык бик тырыш һәм бик тугры бер кеше. Кызганыч, шул яшенә җитеп тә өйләнмәгән, дуадак каз кебек йөри. Аны бик өйләндерәсем, башлы-күзле итәсем килә, — ди. Бераз уйланып торгач, соңра әйтә: — Вәзир, иртәгә Нарык бер алашаны иярләсен, син дә иярлә бер алаша; китегез дә мәмләкәтемне гизегез. Кемнең кызын беренче күрәсез, аны алдырырмын, — дип әмер бирә.

Иртәгәсе көнне, вәзир иртән иртә тора да Нарыкны чакыртып:

— Иярлә бер алаша үзеңә, тагын берсен миңа, — дип боера.

Менәләр атларына, китәләр болар. Ахшам була, кич җитә, баралар бер көйгә. Кунып калалар. Иртән торалар да тагын юлга чыгалар. Баралар, баралар, эңгер-меңгер төшә башлаганда тагын бер җиргә барып җитәләр. Монда тагын бер кичне кунып калалар болар. Иртәгәсе көнне иртүк торып, атларына атланып юлга чыгалар. Шулай итеп, өйдән-өйгә, кырдан-кырга, җирдән-җиргә көн китәләр, ай китәләр, ил гизеп йөриләр. Көннәрнең берсендә, һичбернәрсәдән хәбәре булмаган Нарык, вәзиргә карап:

— Вәзирем, без үзбашына нишләп йөрибез соң? — дип сорый.

— Ханыбыз сине өйләндерергә тели. Барыгыз, Нарык белән мәмләкәтне гизегез дә аңа бер кыз табыгыз дип әмер бирде.

— Алай булса, без юкка интегеп йөрмик. Ханның әмере бу булса, каланың кырыендагы аулак бер өйдә ялгыз үскән, үксез бер кыз бар. Аны миңа алып бирсә, бик куанырмын,— ди Нарык.

Моны ишеткәннән соң, вәзир белән Нарык калага кайтып китәләр. Вәзир хан янына барып, Нарыкның ниятен белдерә. Ханның әмере белән, кырык көн уен итеп, кырык көн туен итеп кызны Нарыкка алып бирәләр.

Шул көнгәчә, бу кыз бик фәкыйрь, ямаулы әйберләр генә киеп йөргәнгә аңа беркем дә борылып карамаган булган икән. Шул ямаулар эчендә гүзәл бер кыз сакланганы берәүнең дә башына килмәгән.

Чыннан да, бу кыз шундый гүзәл икән ки, буе тал чыбыгыдай зифа, йөзе айның ундүртенче кичәседәй, кара кашлары карлыгач канатыдай, ике яңагы яңа ачылган ике гөлдәй, күзләреннән дә шөйлә нурлар агып тора икән. Кызның туе булып ятканда гына аның шундый гүзәл икәнлеген күреп, ханның асрамага алган улы — мирзаның күзе төшә.

Вакытлар уза тора. Көннәр үтә, айлар үтә, алты ай тула. Нарыкның өендә ут сүнми. Аның тәрәзәсе каршында гына бер өй бар икән. Анда ханның ат караучысы яши икән. Ат караучы да хан улының гелән-гелән «хәл белешергә кердем әле» дип килеп йөрүенең, аның бер сылтау икәнен, асылда исә Нарыкның хатынын күрмәгә килүен аңлап ала. Көннәрнең берендә мирза шулай сылтау белән каранып йөргәндә, ат караучы аңа якын килеп:

— Мирзам, туктап тыңлачы, сиңа бер сүзем бар,— ди.

— Ни ул, яхшы сүзме, яманмы? — дип сорый мирза.

— Яхшымы-яманмы, белмим, мирзам, менә мин бу көнгәчә гаҗәпкә калдым әле.

— Ни өчен икән, йә әйт, тыңлыйм,— ди мирза.

— Мынау, сезнең Нарыкның туе булганына алты айдыр инде, әмма өендә ут сүнгәнен күргәнем юк. Кичә бардым да тәрәзәсеннән карадым. Тәрәзәнең бер чите ачык калган иде. Хатыны түшәктә ятыр иде. Үзенең йөзеннән нур бөркелә, әстәгъфирулла! Миңа калса, бу хатын бер дә Нарыкка лаек түгел,— ди.

— Алай булса, аны ничек аерып алырга соң? — дип сорый мирза.

— Нарык сезнең колыгыз түгелме? Бер хат язып тоттыр да җибәр аны бер ерак җиргә. Тиз генә кайтырлык булмасын. Хатын-кызны «чәче озын, акылы кыска» диләр. Нарык кайтып килгәнче берәр чарасын күрерсең! — ди.

Мирза бер сүз дә әйтми, уйланып тора да сараена кайтып китә. Кайтып җитүгә Нарыкны чакыртып ала. Аңа:

— Нарык, иярлә бер ат! Күрше мәмләкәтнең ханына бер мәктүп алып китәчәксең. Кайтканда Каф тавына барып, миңа бер иярлек каурый агач алып кайтырсың,— ди.

Нарык ат иярләргә утарга китеп бара. Мирза да мәктүбен язарга утыра. Язып бетергәннән соң, барып Нарыкка бирә дә:

— Сак бул, тиз кайтамын дип бәла-казага очрама. Яхшы кәеф белән кит, яхшы кәеф белән кил, кайтырга ашыкма! — дип нәсихәт бирә.

Нарык мәктүпне алып атына атлана да юлга чыга. Китеп барып ятканда гына башына уй төшә моның: «Мин китеп барам, ә хатынымның бернәрсәдән хәбәре юк. Өйгә кайтыйм да, аңа кайда китеп барганымны әйтием. Аның да хәбәре булсын. Миңа да исән-сау йөреп кайтырга язсын»,— ди.

Ди дә, атын кире борып, кайтырга чыга. Өенә кереп хатынына:

— Мине өч-дүрт көн көтмә! — ди дә кайда һәм ни өчен барганын аңлатып бирә.

Хатыны бераз уйланып тора да:

— Син китсәң кит, әмма иртәгә өйләдән соң сәгать ике-өчләрдә кайтып, иллә бер кире килеп өйгә күз сал! — ди.

Шуннан соң, Нарык юлга чыга. Үзе юлда бара, үзен һаман бер сорау борчый, күңелен шөбһә ала: «Ай, анакаччаем! Ни өчен хатыным миңа шулай диде икән!? Үзем дә ерак бер җиргә китеп барам. Нәрсә булса да булыр, иртәгә кайтып килеп, өемне күрим, күз-колак булыйм әле», — ди.

Башына мондый уй килгән җире дә бик аулак бер урын икән. Бара да ята бер чирәмлеккә. Иртән тора. Сәгать ике-өч мәлләрендә өенә кайтып килә дә атын абзарга кертеп бәйли. Өенең тәрәзәсе каршына килеп, эчкәрегә карый. Караса, ни күрсен! Эчтә ханның асрау улы утыра. Хатынына нәрсәдер сөйләргә, аңлатырга маташа бу. Анысы мирзаның лаф оруын кабул итми, кире кага. Бер мәлдән мирза бер җанвар, вәхши хайвандай хатынына ябыша, намусына тап төшермәк өчен зар итә башлый. Хатыны исә кычкырырга, ярдәмгә чакырырга керешә. Моны күреп, Нарык тыелып тора алмый, тәрәзәгә чиртә. Хатыны мирзаның тимердәй кулларыннан котылып, йөгереп барып ишекне ача. Мирза котырган эттәй нишләргә белми, оятка чыга инде. Нарык та оятка кереп, ишек артындагы балтаны алып, шул балта белән мирзаның башын чабып ала.

— Инде моны нишләтик? — дип сорый Нарык хатыныннан.

— Нишләтик соң?.. Алып кит тә күм аны тирескә! — ди.

Нарык мирзаны сөйрәп алып, хатыны әйткәнчә, алып китеп абзардагы тирескә күмә. Үзе, аннан соң, атына атланып, мирзаның мәктүбен илтер өчен юлга чыга.

Бер көн үтә, ике көн үтә, карыйлар, мирза юк булган! Хан вәзирләрен чакырып алардан:

— Безнең мирзабыз кая булды. Берәр нәрсә сизмәдегезме? — дип сорый.

— Юк, ханым. Синнән рөхсәтсез бер җиргә дә китмәс иде,— дип җавап бирәләр.

Хан вәзирләренең берсе бик белемле икән. Ул:

— Ханым! Илеңдә никадәр кеше булса, һәммәсен чакырып, сораштырып күздән кичерик,— ди.

Илнең һәр ягына чапкыннар җибәреп, һәр кешене вәзирнең каршысына чакыралар. Вәзир аларның һәммәсеннән:

— Ханның улы мирзаны күрмәдегезме? — дип сораштыра. Ләкин «Күрдек, белдек», дигән бер кеше дә чыкмый. «Тагын кайда кем бар икән?» дип уйланып торганда, вәзир:

— Синең тагын утыз тугыз хезмәткәрең бар, аларны да чакырып сораштырыйк,— ди.

Аларны да чакырталар. Һәммәсе киләләр. Алар арасыннан да «күрдем, белдем» дигән берәү дә чыкмый.

— Тагы кем калды? — дип уйланып торганда:

— Бер Нарык калды,— дигән җавап алалар.

— Чакырыгыз Нарыкны да, аннан да сорыйк,— диләр.

Шуннан Нарыкны да чакырталар. Ул ишектән кергәндә үк, вәзир аның үтергәнен тоеп, турыдан-туры:

— Нарык, мирзаны нишләттең? — дип сорый.

— Үтердем,— дип җавап бирә Нарык.

— Соң, ни сәбәп белән үтердең аны? — дип сорый вәзир.

— Бер көн иртән сарай абзарында йөри идем. Мирзам мине катына чакырып алды да: «Нарык, иярлә атыңны, күрше мәмләкәтнең ханына бер мәктүп апкитәрсең»,— дип әйтте. Мин атымны иярләмәгә башладым, мирзам чыкты мәктүпне алып. Ал-

дым мәктүпне, мендем атыма, чыктым юлга. Китеп барган җиремдә башыма уй төште. «Ай, анакаччаем! Мин алҗыган кешедәй өемә хәбәр-мәбәр итмәстән кайда китеп барам соң әле! Кайтыем да, өемә кереп кайда китеп барганымны хәбәр итәем, саулык белән кайт дигән теләкләрне ишетәем», — дидем. Юлдан кире кайтып өемә кердем дә хатыныма: «Мин ерак бер җиргә китеп барам, мине өч-дүрт көн көтмә!» — дидем. Ул да миңа: «Китсәң кит, әмма иртәгә сәгать ике-өчләрдә кайтып, өйне белеш», — дип әйтте. Соңра, саулык белән кайт дигән теләкләрен ишетеп, атыма атландым да чыгып киттем. Үзем китеп барам, әмма шунда башымны бер уй алды. «Ай, анакаччаем, — дидем мин үз-үземә. — Гаҗәп, бу минем хатыным ни өчен, иртәгә сәгать ике-өчләрдә кайтып өйгә күз сал әле, дип әйтте соң? Бу кадәр ерак җирдән ничек кенә кайта алырмын?» Ул чакта аулак бер җирдә идем. Атымнан сикереп төштем, җибәрдем атымны утларга, үзем исә чирәмлеккә сузылып яттым. Хатынымның әйткән сүзләрен уйлый-уйлый йоклап киткәнмен. Икенче көнне иртән бер мәлдә уянсам, тагын үз-үземә уйлана башладым. Сикереп мендем атыма, өемә кайтып киттем. Атымны бәйләдем абзарга, үзем исә хатыныма берни сиздерми, абзарның бер почмагында качып утырдым. Сәгать ике-өч тирәләре җитте. Мирза караучысыз калган өемнең ишегенә килеп, хатыныма: «Ач ишегеңне!» дип аваз салды. Мин генә бер сүз әйтмәй посып утырамын. Ул аваз сала, хатыным ачмый. Ул тагын аваз сала, тавышлана, хатыным исә: «Ачмаем!» — дип эчкәредән җавап бирә. Шуннан соң ул ишекне каерып ачып, эчкә кереп китте. Мин торып, тәрәзәнең ачык калган бер почмагыннан: «Карыйм әле, моның нияте нидә икән?» — дип, карап тордым. Мирза аяк өсте, хатыным ятып тора, аңа лаф ора. Хатыным кабул итми. Соңра, бер җанвардай сикереп, хатыныма ташлан-

макчы итә. Тыелып тора алмадым. Чиерттем тәрәзәне. Хатыным йөгереп килеп ишекне ачты. Мирза да оятка чыкты. Мин дә оятка кердем. Ишек артындагы балтаны алып, шуның белән кистем дә алдым башын»,— дип Нарык аңлатканнан соңра, вәзир:

— Аны кая куйдың инде? — дип сорый.

— Хатынымның «алып кит моны да күм тирескә» дип әйткәненчә, алып киттем, күмдем аны абзардагы тирескә,— ди Нарык.

Бу мәмләкәтнең ханы бик тугры кеше икән, гадел хөкемдар икән. Үзенең асрау улының ясаган гаделсезлекләрен Нарык авызыннан ишетеп бетергәч, хан тора да:

— Алайса, кабәхәтлек минем баламда икән,— ди. Соңра, Нарыкка күз яше белән карап тора да әйтә:— Шулай да бүгеннән күземә күренмә! Ике ат, бер арба бирәмен. Йорт-җиреңне, мал-мөлкәтеңне төя дә, хатыныңны ал да чыгып кит, башка мәмләкәттә яшә. Монда калсаң, сине күргән саен балам күз алдыма киләчәк. Минем бу сүзләрем көчендә кала. Әйдә, тиз югал күз каршымнан! — дип хөкем итә.

Нарык икенче көнне иртә белән тора, арбасын, үзе белән алып китәчәк хезмәткәре белән йөкле хатынын янына утырта да юлга чыгып китә.

Бер җай белән баралар да баралар болар, бер мәлдән күз аллары караңгыланып, кич җитә. Ул көнне юлда калалар. Хатыны бер төш күрә: имеш, бер су агып бара да ут булып яна башлый. Соңрак яңгыр килеп бу утны сүндерә, имеш. Иртән торуга ук хатыны Нарыкка әйтә:

— Бездән бер углан туачак, атыш уты булып яначак, әҗәле исә судан булачак,— ди.

Чыннан да, хатыны авырга узган икән, ягъни авыраяклы икән. Бер көн, шулай итеп, юлда китеп ятканда Алланың рәхмәте илә хатын бер угыл бала таба. Баланы юарга сулары булмый. Нарык арба-

дан төшеп су эзләргә керешә. Эзли-эзли, бер хайван тоягыннан калган чокырда аз гына су таба. Баласын кочагына алып шул җиргә алып китә дә аны шул су белән юа башлый. Башлый, әмма баласының бер үкчәсе ялгыш җиргә тиеп китә. Бала үкчәсе тигән җирдән кинәт, Алла рәхмәте белән, саркылып су чыга башлый. Баланы чип-чиста итеп юалар. Яннарында чүпрәкләре булмаганлыктан, арба эчендәге йонга урап биләүлиләр. Нарык бик куана, баласын карап-карап туя алмый: «Батыр балам, батыр, йон ябынып ятыр! — ди дә,— улымның исеме Чура булсын, батыр булсын»,— ди. Аннан соң үзләре дә барып, һәммәсе шул суда юынып, чистарыналар. Җиңеләеп киткәч, арбаларына менеп утыралар да юлларын дәвам иттерәләр. Бара торгач, көннәрнең берендә кеше яши торган бер җиргә барып җитәләр. Баралар да бер ихата капкасын кагып:

— Без алла мөсафиры, кертәсезме, юкмы,— диләр.

Ул өйнең хуҗасы бик ачык күңелле, юмарт кеше икән.

— Хуш килдегез, боерыгыз,— дип,— ихатаның күршесендәге өйнең ишеген күрсәтә дә: — Керегез, менә бу өй буш, сезнеке булсын,— ди.

Нарык бу хуҗаның өендә бер-ике көн кунганнан соң, өченче көнне китәргә булып, арбасын төяргә тотына. Хуҗа кеше исә мәчеткә намаз укырга киткән икән. Кайтып керсә ни күрсен! Нарыкның арба төяп ятканын күрә дә:

— Нарык, кардәшем, син нишләргә җыенасың? — дип сорый.

— Әй, хуҗакаем! Бер көн мөсафир, ике көн мөсафир, өченче көнне кит кяфер, диярләр. Ике көн буе диярлек ашап-эчеп яттык, Алла сиңа бәрәкәт бирсен, сау булыгыз! Инде китеп үз бәхетебезне үзебез табып карарга исәп,— ди.

— Кая китәсең, кардәшем? Моннан да яхшы урын таба алырсың микән, ай. Утыр, кал монда! Син торган шушы өй сиңа анамның сөтеннән хәләл булсын! Яшь балаң бар, аның белән кая китәрсең? — ди.

— Сау бул, хуҗакаем, никадәр теләсәм дә кала алмам. Кала алмыйм. Минем монда җирләшкәнемне ишетә калса, хан кешеләрен җибәрер дә сине җәзага тартыр,— ди.

— Кайсы хан, кардәшем? Бу җир син курыккан Казан ханының туфрагы түгел. Аның монда һөҗүме җитмәс. Бу Кырым ханлыгына буйсынган бер туфрактыр. Шулай булгач, син һич курыкма. Әнә абзар тулы малым бар. Сиңа бер сыер да бирермен. Сау да сөтен эч. Син дә миңа мал караганда күз-колак булышырсың. Аркадашың өй эчендә ярдәм итәр,— ди.

Шулай итеп, Нарык бу хуҗаның өендә куана-куана яшәп кала. Бик тырыш һәм бик тәртипле Нарыкны хуҗа кеше дә үзенең кан кардәшедәй күреп ярата икән.

Көннәр, айлар, еллар судай агып китә тора. Чура да бик тапкыр һәм үткен, батыр һәм куркусыз бала булып җитешә. Ул заманнарда бозауларны көтәргә аерым бер кеше булмаганлыктан, аларны балалар бага икән. Чура да үзенең бердәнбер бозавын хуҗаның бозауларына кушып, башка балалар белән бозау көтәргә йөри башлаган. Бер җомга көнне төш вакытында балалар болында бозау карап, ашыт уйнап утырган вакытта, тайлы биягә атланган суфый кыяфәтле бер кеше килеп чыга да сорый:

— Мин бер алла мөсафирымын. Яныгызга аласызмы-юкмы? — ди.

— Хуш килдең, суфыйкаем, боерыгыз,— ди Чура.

Аннан соң, йөгереп барып балаларның таякла-

рын җыеп ала, аларның башларын бер-берсенә бәйләп чатыр сыман нәрсә әмәлләп куя, өстен ябып күләгәлек ясый.

— Боерыгыз, суфый агам! Ертылып, тетелеп беткәнсегез! Менә бу күләгәлек астында ятып бераз хәл җыегыз,— ди.

— Сау бул, улым! Син бик тәрбияле бер бала икәнсең,— дип суфый күләгәлеккә кереп ята. Чура бөтен балаларны җыеп ала:

— Безгә алла мөсафиры килде! Үзем күрдем, бик-бик ерак җирдән килә. Аны сыйларга, тамагын туйдырырга кирәк.— Аннан бер балага: — Синең ун баш бозавың бар, аның берсен суйыйк та суфый агайга бирик, сыйлыйк,— ди.

— Мин этиемнән куркам шул,— ди ул бала.

Тагын икенче бер балага әйтеп карый. Ул да риза булмый. Тота да үзенең мал исәбендә йөргән бердәнбер бозавын суя. Бер аркадашын казан асып учак тергезмәгә җибәрә. Үзе бозауның тиресен туный башлый. Инде тунап бетердем генә дигәндә, балалар да казан, учак алып килеп җитәләр. Бозауның башын парлап казанга салалар, түшеннән дә кисәк-кисәк ит алып кыздыралар. Шулпа белән кыздырылган ит әзер булганнан соң, арып-талып йокыга киткән суфый да уяна. Чура аның янына барып:

— Суфый агам, боерыгыз табынга, хуш килдегез! — дип, табын янына чакыра. Бөтен балалар суфый агай белән бергәләп табын янына утыралар. Карыннарын туйдыргач, суфый бер дога укый да:

— Мине сыйлаганыгыз өчен бик зур рәхмәт сезгә, сау булыгыз! Юл юлчыга ярашыр, юлчы да юлга ярашыр, диярләр. Мин дә юлымны караем инде. Менә бу якта бер авыл бар, анда да минем Нарык дигән бер якын аркадашым бар, мин аның янына ашыгамын,— ди.

— Алайса, суфый агам, авырсынмасаң, бу бозауның итен атыңа салыйм, алып кит аны да этиемә

бир, ахшамда сине сыйлар. Ул Нарык дигәнең минем атам булыр,— ди Чура.

— Бик яхшы, улым. Сал, алып китәрмен,— ди суфый агай.

Шуннан соң, Чура бозау итен суфый агайның атына бәйли. Инде китәм дип атына менәргә торганда гына суфый ага балаларга борылып:

— Әй, балалар, сезгә бер уен өйрәтимме,— дип сорый.

— Өйрәт, суфый агай, өйрәт,— дип кычкырышалар балалар.

— Менә мин билемдәге шушы кылычымны җиргә кадыйм. Сез ераккарак китеп, артыгыз белән әйләнеп торыгыз. Мин «Әйләнегез!» дигәндә иң беренче булып кайсыгыз шул кылыч өстенә килеп ята, кылыч белән шушы тай аныкы булыр,— ди.

Балалар читкәрәк китеп артлары белән әйләнеп торалар. Суфый агай исә кылычын киеме эченә яшереп, аның урынына бер таяк кадый, өстенә чүпрәк ябып куя. «Әйләнегез!» дигәч, балалар әйләнеп, йөгереп килеп чүпрәк өстенә ятмакчы булалар. Киләләр, әмма һәркайсы куркып туктап кала. Садә Чура гына бернәрсәдән курыкмый, йөгереп килеп чүпрәк өстенә каплана.

— Афәрин, Чурам! Булырдай бала ... нан билгеле, диләр. Син батыр булачаксың. Бу кылыч белән тай синеке булсын, алар синекедер. Кызганыч, әле син бик яшьсең. Вакыты, заманы җиткәч, мин аларны сиңа китереп бирермен. Хәзергә саулык белән калыгыз,— ди дә атына сикереп менеп китеп тә бара.

Китә-китә, ахшам җитәрәк Нарыкның өенә килеп җитә.

— Нарык, Нарык,— дип кычкыра башлый.

Нарык карый, каршысында таныган да шикелле, танымаган да шикелле бер кеше тора. Кем икәнлеген белә алмаса да:

— Боер, кер эчкәре! Хуш килдең!..— ди.

Нарык суфыйны эчкә алып керә. Утыралар. Берберсеннән исәнлек-саулык сорашканнан соң, суфый Нарыкка:

— Мин бүген гаҗәпкә калдым әле,— ди.

— Хәерлегәме? Ни булды?

— Хәерлегә, хәерлегә,— ди суфый.— Монда килер алдыннан болында бер төркем балаларның бозау көтеп йөргәннәренә тап булдым. Аларга: «Алла мөсафирымын, яныгызга аласызмы?» — дидем.

— Алла мөсафирын кем алмас икән, ай,— ди Нарык.

— Шул балаларның арасында бер кечкенәсе бар иде. Йөгереп балаларның таякларын җыйды, бер башларыннан бәйләп миңа бер куләгәлек корды. Өстенә бер чүпрәк япты, астына да бер чүпрәк түшәп: «Суфый агам, боер, кер эчкәре»,— диде. Эчкә кердем. Бу бала тышка чыгып балаларны җыйды да: «Безгә Алла мөсафиры килде, бер бозауны суеп, аны сыйлыйк»,— диде. Балаларның һәрберсе: «Атабыздан куркабыз!» — диделәр. Теге баланың үзенең бердәнбер бозавы бар икән. Шуны суйды, балаларны казан, учак алып килергә җибәрде. Үзе исә бозауны тунарга кереште. Шул арада балалар учак, казан алып килеп җиткерделәр. Бозауның башын парлап казанга салдылар. Итен дә кисәк-кисәк итеп, күмер өстендә кыздырдылар. Шуны миңа бирделәр. Һәммәбез утырышып ашадык, карыныбызны туйдырдык.— Аннан Нарыкка карап,— Ай, Нарык, ул синең улың икән. Әнә бозауның итен ат өстенә салып сезгә җибәрде,— ди.

Нарык белән хатыны барып итне алалар. Кисәккисәк итеп турыйлар да казан асалар.

Суфый:

— Ай, Нарык, минем өчен казан асып мәшәкатьләнмәгез. Мин синең белән бер күрешеп танышыр өчен генә килдем,— ди.

Нарык белән хатыны:

— Кун бездә, суфый ага,— дип ялварсалар да:

— Булмас, мин инде китием. Саулык белән калыгыз,— ди дә суфый ага кунмый, атына менеп чыгып китә.

Шул арада болыннан Чура да кайтып керә:

— Әти, әти,— дип кычкыра башлый.

— Ни бар? — ди Нарык.

— Монда бер суфый ага килдеме? — дип сорый Чура.— Мин аңа бозауны суеп, итен сезгә җибәргән идем.

— Килде, улым, килде. Бик ару иткәнсең,— ди дә барып Чураны кочаклап сөя башлый.

Көн артыннан көн куа, ай артыннан ай куа, диләр. Еллар үтә. Нарык хәлле генә кешегә әйләнеп, мал-мөлкәт туплап алганнан соң, авылны ташлап: «Ни булыр да ни булмас, мәмләкәтемә якынрак булыйм»,— дип, Көкешле Тамга дигән бер каланың кырыенда өй салып, барып урнаша. Чура да ундүрт-унбиш яшьләренә җиткән була. Көннәрнең берендә суфый агай менгән атына бәйләп, гүзәл бер дөлдөлгә охшаган таен ияртеп килә:

— Нарык, Нарык! Чура өйдәме? — дип кычкыра.

— Боер, суфый агам, өйдәдер, әйдә кер,— дип чакырган Нарыкка суфый ага:

— Әйт Чурага, миңа бер тасма китерсен,— ди.

Чура өйдән бер тасма алып чыгып суфый агага бирә.

— Менә, улым! Син инде вакыты-кимәленә кердең. Ал, сиңа әманәтеңне китердем,— ди.

Чура куана-куана тасманы алып, гүзәл тайның муенына бәйли дә:

— Моның исеме Тасмагер булсын! — ди.

Аннан соң суфый ага кылычын чыгарып Чураның биленә бәйли дә:

— Инде, улым, эш курыкмауда. Җаның кайсы якка теләсә, шул якка китә белерсең! — дип, аркасыннан кагып, сөеп куя. Шуннан соң ул:

— Саулык белән калыгыз! — дип, атына атлана да күздән югала. Аны яңадан һич күргәннәре булмый.

Суфый агай киткәннән соң, гаскәрилеккә язып йөри башлыйлар. Чура этисе янына килә дә:

— Әтием, мин дә гаскәрилеккә язылыймчы,— дип ялвара башлый.

— Сиңа вакыты җитмәде әле, улым. Вакытызаманы килгәндә сине калдырмаслар,— ди атасы.

Чура әтисенең әйткәннәренә риза булмый:

— Китәмен дә китәмен! — дип зар итә.

— Алайса, балам, китсәң китәрсең, тагы, кайтырсың. Бар, кит, юлың ачык булсын! — ди атасы.

Чура куанып, араннан Тасмагер атлы таен чыгара, яхшылап иярли. Аннан соң, ук-садагын, аткычын алып, нәнәсе әзерләгән биштәргә азык-төлек салып муенына элә, суфый ага биргән кылычны биленә тага да атына сикереп менә:

— Саулык белән калыгыз! Алар мине гаскәрилеккә язарга теләмәде, мин үзем кирәк җирен табармын! — дип чыгып та китә.

Китә-китә, ахшам өстендә бер гаскәрия кышлавына барып җитә. Кышлауның бер ягында бәйләр яңа алынган гаскәриләрне карап, өйрәтеп утыралар икән. Чура аларның янына барып:

— Әссәламәгаләйкем! — ди.

Бәйләр арасыннан Чураны таныган берсе:

— Син нишләп йөрисең, Чурам? Кая барасың, улым? — дип сорый.

— Гаскәрилеккә язылырга килдем, бәй агам! — дип җавап бирә Чура.

— Ай-һай, улым, син бик яшьсең бит әле,— ди таныш бәй.

— Яшь булсам да сынатмам, карап карагыз, җиңәрмен,— ди.

— Алай булса, карап карыйк! Сынап карыйк сине! — ди бәйләрнең берсе.— Аткычың-җәяңне кулыңа ал да ат шуннан угың белән кышлауның әнә теге башындагы казыкка,— ди.

Чура аткычыннан угын ычкындырып җибәрүе була, ук казыкны тишеп, аның артындагы кыяташка барып бәрелә, аны икегә ярып ташлый. Моны күргән бәйләрнең арасыннан берсе — Акташлы Али бәй дигән берәүнең йөрәге жу итеп китә. Чөнки инде күптән аңа бер фалчы: «Кара, сак бул, Чура дигән берәү туачак, бик батыр бер егет житешәчәк. Син шул Чура Батырның кулыннан үләчәксең!» — дигән булган икән. «Чыннан да шушы булырмы икәнни?» — ди үз-үзенә. Эченә бер шик, курку төшә. «Ничек котылыйм икән моннан?» — дип кичен-көндезен уйлана, борчыла. Чурадан котылу чарасын эзли башлый.

Шулай итеп, тагын бер кыш, бер ел үтеп китә. Чыннан да, Чура бик батыр бер егет булып житешә. Аның исеме барлык ханлыкларга җилдән дә җитез хәбәр булып барып ирешә.

Көннәрнең берендә Чура Батыр ата-анасын, кыз кардәше Канибәкне һәм балалыкта уйнашып-көлешеп үскән Алтын атлы кызны бик сагына башлый. Бәйләрнең янына бара да:

— Бәй агаларым,— ди,— мин ата-анамны, туып-үскән җирләремне бик сагындым. Мөмкин булса, сездән рөхсәт сорарга килдем,— дип, бәйләрдән бер айлык ял алып китә.

Чура китә торсын. Акташлының Али бәе үзенең гаскәри егетләреннән берничәсен чакырып ала да аларга:

— Чураның алдына чыгыгыз! Сүгегез, ачуын ки-

терегез, сүз дә әйттерми аны юлыннан кире кайтарыгыз. Бер ул гына сезнең каршыгызда батыр булып кыланмасын, акыл сатмасын әле. Өйрәтик әле үзен,— ди дә Чураның артыннан җибәрә. Акташлы Али бәйнең гаскәрләре юлны кистереп чыгып, атларын чаптырып, Чура Батыр үтәчәк бер борылышта посып утыралар. Бераздан Чура Батыр күренә. Ул:

Ай, туган җир, туган җир,
Ата-анам торган җир,
Чик буенда ике ханга
Казык булып торган җир.
Тугайлары түшәктәй,
Иркен дала бишектәй,
Уйнап-көлеп үскән җирем,
Онытылмассың ничек тә,—

дип җырлый-җырлый үтеп бара икән. Али бәйнең гаскәрләре кинәт сикереп чыгалар да Чура Батырга: «Тукта!» — дип кычкыралар, ул туктамый. «Кайт кире!» — диләр, ул кайтмый. Аннан соң аны яман-яман сүзләр белән сүгәргә, котыртырга тотыналар. Чура Батыр колак та салмый юлын дәвам иттерә. Атларына атланып, Чура Батырны куып җитәләр, аны сарып алалар. Чура Батыр көмештәй кылычын кынннан суырып чыгара да ун гаскәринең тугызының башларын чабып ала. Унынчысының җилкәсеннән эләктерә дә:

— Сезне кем җибәрде? Әйтмәсәң, синең дә башыңны кисеп төшерермен,— ди.

— Безне Акташлы Али бәй җибәрде, аның кешеләребез,— дип җавап бирә куркуыннан дер-дер калтыранган гаскәри.

— Сине гафу итәм, әмма тагын бер каршыма чыкканыңны күрмим. Бар, кит, Акташлы Али бәеңә күргәннәреңне әйт. Бүгеннән соң минем каршыма сезнең кеби чапкыннарын җибәрмәсен! Әгәр ул сез-

дәй этләрен тыя алмаса, мин тыя белермен! — ди дә гаскәрине кайтарып җибәрә. Үзе исә Тасмагерына атланып, яңадан җырлый-җырлый туган якларына юл тота.

Мәсхәрә ителгән гаскәри Али бәйгә кайтып, күргәннәрен, булып узган хәлләрне түкми-чәчми, бәйнә-бәйнә сөйләп бирә, Чура Батырның «сәламен» җиткерә. Боларны ишеткәч, Али бәйнең йөрәген тагын бер кат курку биләп ала: «Чура Батыр чыгачак, диләр иде. Алайса, Чура Батыр шушы икән. Моны вакыты җитмәс борын, берәр сылтау табып үтерергә кирәк»,— ди. Икенче көнне, гаскәрине янына алып, Кырымның ханы янына йөгерә. Ике арага фетнә тыкмак өчен болай дип сөйли башлый:

— Сөекле ханым! Тиңдәшсез Казан ханының улын үтереп, синнән сорамый-нитми, синең ханлыгыңның сынырына (чик буе өлкәсе) Көкешле Тамгага Казан ханлыгыннан качып килеп, Нарык атлы бер хаин килмешәк күчеп утырган. Килгәненә инде ун елдан артык булуга карамастан, мәмләкәт казнасына берни бирми, малын-мөлкәтен утлатып гаиләсе белән үзбашына аерым яшәп ята дип ишеттем. «Хаиннан хаин туар», диләр. Бу килмешәкнең үзенә охшаган Чура атлы бер улы бар. Колагыңа чалынганы бардыр. Бик дуамал, чапкын бер егет. Беркемне дә тыңламый, буйсынмый. Бу егет кышлауга килеп, гаскәр җыя башлаганнан бирле коткы тарата, кышлаудагы гаскәриләр бөекләрнең сүзләрен тыңламый башладылар. Һәммәсе аның артыннан иярә, баш күтәрергә әвәсләнделәр. Менә, төнәген (кичә) минем ун гаскәриемнең тугызының башын чабып ала да, унынчысын исән калдырып, аның аша миңа куркыту-янау катыш сәламнәр җибәргән. Ышанмасаң, үзең ул гаскәрине чакыртып, Чураның ниләр әйткәнен сораштырып карый аласың,— ди.

— И соң, ниләр әйткән ул егет,— ди хан.

— Нилəр генə əйтмəгəн, сөекле ханым. «Сез урдаларыгызны буйсындыра алмасагыз, мин буйсындырырмын», дип əйткəн. Безнең иң гайрəтле сугышчыларыбызны «баскыннар» дип атаган,— ди Али бəй.

Хан гаскəригə карап:

— Шулай дип əйттеме?

— Шулай, бөек ханым! — дип җавап бирə гаскəри.

Аннан соң да Али бəй сүзлəрен дəвам итеп:

— Сөекле ханым! — ди.— Бу Чура, шулай сизенəм, безгə бер эш чыгарачак. Əгəр алдан ук чарасын күрмəсəк, атасы Нарык шикелле үк башыбызга бер бəла китермəгəе. Соңармыйк тагы, дим. Сүз уңае килгəндə шунысын да əйтим, ханым, бу чураның Тасмагер атлы бик яман яхшы йөгерек аты бар. Ул ат аңа түгел, сезгə лаек. Əмер итегез! Ун елдан артык берни бирмичə яшəгəн өчен мин Нарык белəн аның улы Чурага бер уен «уйнатаем»; аның Тасмагер атлы чаптарын алып сезгə килəем,— ди.

Боларны ишеткəн хан Али бəйгə карап:

— Алай булса, бар кит! Телəгəнеңне эшлə дə миңа шул Тасмагер дигəн атны алып кил! — дип əмер бирə.

Иртəгəсе көнне Али бəй үзе белəн кырык гаскəри алып, тузан уйнатып Нарыкның өенə килеп керə. Чура Батыр өйдə булмый. Ул каладагы дусишлəрен күрер өчен бер җыенга киткəн икəн. Али бəй камчысын чыгарып, ачуын чыгарыр өчен Нарык картның башына, күзлəренə суга. «Кырыгыбызга кырык кысыр бия табачаксың, кырыгыбызга кырык төрле ризык əзерлəрсең»,— дип җикерə. Нарыктан симез-симез куйларын суйдыра, Чураның анасы Миңлесылуга күңелдəн китмəс яман-яман сүзлəр əйтə, казан-казан аш пешертеп, шулпа салдыра. Кыз кардəше Канибəкне каршысына чакырып, савытына баллы буза (исерткеч эчемлек) койдырта.

Аннан соң, Нарыкка атларын китертеп, араларыннан Тасмагерны сайлап ала да, атына атланып, камчы белән Нарыкның башына-күзенә орып, акыра-бакыра чыгып китә.

Ул китә торсын. Башы-күзе канга баткан Нарык карт бер атка атланып җыен булган урынга бара, Чураны эзли. Ләкин эзләп-эзләп тә улы Чураны таба алмагач, «Бәлки минем тавышымны ишетер»,— дип, көй әйтә башлый:

Чурам Чура булганда,
Йөгерек атка менгәндә,
Акташлының Али бәе,
Йөзе кара, миңле бәй,
Яу күргәндә тиле бәй,
Чигәләре чиләктәй,
Аткан угы беләктәй,
Ат биленә менгән бәй.
Ат биленә менгәч тә
Баскынлыкка чыккан бәй.
Баскынлыкка чыккач та
Илнең чите Нарык дип,
Карт Нарыкка килгән бәй.
Чурам Чура булганда,
Йөгерек атка менгәндә,
Акташлының Али бәе
Дус телендә килмәде,
Кунак телендә килмәде,
Безгә саулык теләмәде,
Камчы уйнатып торды,
Карт Нарыкның башы-күзе
Кара янсын дип торды.
Абзардагы куйларымнан
Симезләрен суйдыртты.
Картаеп беткән анаңа
Казан-казан ит астырып,
Кырык төрле ризык пешертеп,
Казанлап шулпа китертте.

Кыз кардәшең Канибәккә
Бармакларын тоттырып,
Баллы буза сөздертте.
Кырык ризыкны җыймады,
Баллы бузаны эчмәде,
Ат өстеннән төшмәде.
Алты аргамак бирдем, алмады,
Җиде йөгерек бирдем, алмады,
Җилҗитмәсне китереп бирдем, алмады,
Кошҗитмәсне тотып бирдем, алмады,
Тоягыбагарны китердем, алмады.
Дүрт тоягы дагалы,
Маңгае айдай тамгалы,
Койрыгы, ялы кыналы
Турыны бирдем, алмады.
Йөгергәндә тау бозган,
Чабышканда яу узган,
Һөнәрендә җылкыга биргесез,
Колагына камыш бәйләп җиткесез,
Тоягына чуен юллар тоткысыз,
Аяклары кайтандай [1]
Йөгергәне шайтандай,
Тасмагер атлы атыңны
Тартып алып китте бәй.
Картлыгым каршыма килгәндә,
Яшьлегем башымнан киткәндә,
Камчысын чал башыма тартты бәй.
Хәләл сөтен имгән анаңа
Күңелдән китмәс сүзләр әйтте, бәй.
Кыз кардәшең Канибәккә
Тимердән суык сүзләр катты, бәй.
Бу хурлыкны күргәндә,
Кайнар казандай ике күзем кайнады.

---

[1] Кайтан — ефәк.

Акташлының Али дигән бәйләре
Аягының астына безне салып таптады.
Телдән әйтелмәслек сүзләр белән
Җаныбызны, рухыбызны таплады.
Чурам Чура булганда,
Йөгерек атка менгәндә,
Садагыңа булат кылыч салмасаң,
Чырылдатып кан үчемне алмасаң,
Арыслан улы Бәйгази,
Аның улы Ир-Түләк,
Аның улы Нарыктан
Син ул түгел, кыз тудың.

Бу сүзләрне ишетүгә Чура тиз генә атасы янына килеп, ачуланып мондый җыр әйтә:

Чураң Чура булганда,
Йөгерек атка менгәндә,
Карт атама, Нарыкка
Килмәс хурлык китердем.
Тиз-тиз өйгә китәем,
Җилҗитмәскә менәем,
Коралларым тагаем,
Билем тартып бәйләем,
Ак кылычым алаем,
Уң билемә тагаем,
Ак күрәүкәм[1] алаем,
Ияремне салаем,
Акташлының Али бәен
Тизрәк куып җитәем,
Башын чабып өзәем,
Турам-турам итәем,
Калҗа-калҗа итәем.

---

[1] Күрәүкә — кымыз савыты.

Бүрткән куйдай кыркаем,
Бүредәй тотып ертаем,
Туралган иттәй тураем,
Ачуың аннан сораем.
Әйткәнемне итмәсәм,
Морадыма җитмәсәм,
Нарык улы мин Чура
Анамнан әрәм туган булаем.

Боларны әйтә-әйтә Чура батыр
Яман кызды, кызарды,
Бер агарды, бүзарды,
Ачуына чыдый алмый,
Боздай тимер кызарды.
Җилҗитмәсне ияртте,
Кошҗитмәскә менеп китте,
Шул китүдән китте-китте,
Үгез Түбәгә барып җитте.
Киблы байның йортында
Али бәйгә барып җитте.

Чура Батырның тиз куып җитеп, ихата капкасына килгәнен күреп, Али бәй аны капка алдына чыгып каршылый. Чура Батыр атларын туктатып, Кошҗитмәснең өстеннән төшмичә, башта Али бәйгә болай дип әйтә:

Әссәламәгаләйкем, Али бәй,
Яуларына меңле бәй,
Тасмагер атымның башына
Ничек сыйды нуктагыз?
Акташлының Али бәе,
Ат биленә менгән бәе
Минем атам Нарыкның
Йорт эченә кермәгән,
Бал-бузасын эчмәгән.
Кырык казан астырып,
Кырык ризык пешерткән,
Пешерткән дә җиймәгән.

Әй, бәй улы, Али бәй,
Җилҗитмәсне бирәем,
Қошҗитмәсне бирәем,
Қара көндә янында
Җан сакчысы булаем,
Сиңа саулык тели-тели
Яу алдында үләем.
Яхшылык белән әйтәмен,
Гафу сорап әйтәмен,
Бер Тасмагерны кайтарчы,
Ялварып сиңа әйтәмен.
Әйткән сүземә килсәнә,
Тасмагерны бирсәнә!

Чура Батырның яхшылык белән ялваруын күреп, Али бәй үз-үзенә «Қуркыттым моны!» дип, тәкәбберләнеп болай ди:

Мин менермен, менермен,
Үч күтәрмәс ирдермен.
Қан ташыган бу көндә
Қарагерың бирмим мин.
Сабыр ит, Чурам, сабыр ит,
Атыңның башын тартып кит,
Синең өчен түгел, онытма.
Буш башыңнан каршымда торып,
«Тасмагерны алырмын» дип,
Һич тә көтмә, кит, авызыңны корытма!

Мондый тискәре сүзләрне ишеткән Чура Батыр кызып китә һәм Али бәйгә болай ди:

Әй, Акташлы Али бәй,
Қара йөзле, миңле бәй,
Қое күргәндә ташкан бәй,
Яу күргәндә качкан бәй.
Мактанып күккә баккан бәй,
Қашың-күзең тонган бәй,

Халыкны елатып уңган бәй,
Моны ничек әйтерсең?
Акташлыңнан атланып,
Минем атай Нарык картка
Кунаклыкка баргансың,
Минем атам Нарык картның,
Камчыңны болгый-болгый
Баш-күзенә чалгансың,
Моны ничек әйтерсең?
Казан-казан ит астырып,
Анам минем Миңсылуга
Күкрәктән китмәс сүзләр әйткәнсең,
Аны ничек итәрсең?
Баллы буза сөздертеп,
Кыз кардәшем Канибәккә
Тимердән суык сүзләр әйткәнсең,
Моны да ничек итәрсең?
Алты аргамак биргән, алмагансың,
Җиде йөгерек биргән, алмагансың,
Җилҗитмәсне биргән, алмагансың,
Кошҗитмәсне биргән, алмагансың,
Тоягыбагарны биргән, алмагансың,
Атылып барып җылкы эченә кергәнсең,
Тасмагерымны тотып алып,
Өстенә сикереп менгәнсең.
Көфер сүзләр әйтеп-әйтеп
Анам, атам, кардәшемә,
Юлыңа чыгып киткәнсең.
Әй, бәй улы, мин синнән
Бер сорыймын, бирмисең,
Ике сорыймын, бирмисең,
Күп сорыймын, бирмисең.
Бал кортларын үтерми,
Балын ничек алырсың?
Атымның башын тартмаячакмын, Али бәй!
Мин бу җирдән сугышмый кайтмаячакмын,
Али бәй!

Шуннан соң, Али бәй Чура Батырга болай ди:

Көшерле тауга чык, Чура,
Синең күркең күрием,
Күк күлмәгең ки, Чура,
Һөнәреңне белием.
Көшерле таудан атылма,
Али бәйгә кагылма.
Көшерле таудан атылсаң,
Али бәйгә кагылсаң,
Үлгәндә яман үләрсең,
Кара җирнең астына
Бер йоклаусыз керерсең.

Чура Батырның Али бәйгә биргән җавабы:

Ай, бәй улы, Али бәй,
Ташыган судан тиле бәй,
Каф тавыдай нәфесең
Ил эченә сыймый, бәй.
Гаскәрем минем чиксез дип,
Күп мактанма, Али бәй.
Гаскәрең, әйдә, күп булсын,
Сан җитмәстәй күп булсын,
Гаскәреңнән күчәрсең,
Тасмагерымнан төшәрсең.
Тасмагерымны алырмын,
Синдәй шашкан бәйләрне
Ыргагым белән тартырмын,
Кылычым белән турармын.

Шуннан соң, Али бәй белән Чура Батыр Көшерле тауга баралар. «Атышыйкмы, тотышыйкмы?» — дип сораганнан соң, Али бәй «Атышыйк!» — ди.

Яшь сорады Али бәйдән:
— Атышыйк ни җай белән?
Яше өлкән бәй булды.
Бәйнең тартып аткан угы

Чураның ияр кашына кадалды.
Нарык улы Чура атты,
Али бәйнең йөрәгенә кадалды.
Хөсеткә баткан Али бәй
Бер үгездәй үкереп,
Ияренә егылды.

Шулай итеп, Чура Батыр ыргагы белән Али бәйне ат өстеннән тартып-тартып төшерә дә, кылычы белән гәүдәсен кырыкка турап, башын чабып ала. Янындагы кырык саклавын[1] да куйдай кыркып, Тасмагерына атланып, Кошжитмәс белән Җилжитмәсне ияртеп Көкешле Тамга каласына кайтып китә. Озакламый, тузан туздырып улының кайтып килгәнен күргән Нарык шундый җыру әйтә:

Анау кара күренгән
Каракош кара түгелме?
Хан саклавын үтергән
Куркусыз Чура түгелме?
Куркусызны мактап җибәрдек
Бу язмышның каршына,
Кара үтергән каралмас,
Түрә үтергән котылмас,
Инде дә хәзер улым Чура
Бу Кырымның эчләрендә
Кайда качса да котылмас.

Әйтеп бетерер-бетермәс Чура Батыр кайтып та килә, атасына болай сөйли:

Ал, ал, атам, ал, атам,
Атларның башын тот, атам.

---

[1] Саклау — хан яисә түрәләрне саклау өчен билгеләнгән гаскәр.

Али бәй бүген үлгәндә,
Синең йөзең көлгәндә,
Башын чабып какканда,
Ыргагыма такканда,
Атларымны әйди-әйди,
Қуанып өйгә кайтканда,
Тау сыртларын кичкәндә,
Саба җиле искәндә
Яшьлегемне искә төшердем:
Чүлдә курай өргәнем,
Ашыт уйнап йөргәнем,
Бүз ат, бозау бакканым,
Чирәмлектә ятканым,
Кичен кояш батканда,
Йолдызлар җәйрап ятканда
Балалар такмак әйткәнен,
Сызылып таңнар атканын,
Қуанып өйгә кайтканым
Мәңге чыкмас исемнән.
Уйга батып кайтамын,
Сезне моңайтып әйтәмен,
Бу килүем соңгы килү,
Китсәм мин кайталмамын.
Кара үтергән каралмый,
Түрә үтергән котылмый,
Атам, сиңа әйтәмен,
Чураң Қырымда калалмый.

Чура Батыр Қырымда рәхәт яши алмаячагын аңлап, «Қайда китим икән, кайда барыйм икән?» дип уйланып тора-тора да арыганлыктан йокыга тала. Бер төш күрә. Төшендә Казанга барган, имеш. Йокысыннан уянгач, Чура Қырымнан качып Қазанга китмәкче була. Шул уен атасы Нарыкка әйтеп, рөхсәт сорап, болай дип әйтә:

Ал, ал, атам, ал, атам,
Саулыклар белән кал, атам.

Акташлының Али бәен үтердем,
Башыма бетмәс хурлык китердем.
Казан дигән ил бар дип,
Башым куяр җир бар дип,
Казналы Кырымны калдырып,
Мин Казанга барамын,
Халкына ярдәмче буламын.
Мин Казанга барганчы
Кан яумасын, кар яусын.
Мин Казанга баргачтын,
Кар яумасын, кан яусын.
Мин Казанга барамын,
Казанны казак алмасын,
Талап юлга салмасын,
Тактасын утка якмасын,
Ташларын суга атмасын.
Алтмышка җиткән картларын
Туп алдына салмасын.
Көн күрмәгән яшь кызлары
Казакка килен булмасын.
Мин Казанга барамын,
Казан батыры буламын.

Атасы Чураның китүенә ризалык биреп, аңа җавабында мондый сүзләр әйтә:

Бар кит, улым, кит, улым,
Барганда бәхтең ачылсын,
Казан иленең капкасы
Кояшлы яктан ачылсын.
Тугыз ай, ун көн күтәргән,
Ун ай, ун көн имезгән,
Сиртмәле бишеккә таянган,
Иртә таңнан уянган,
Таң йокысын дүрт бүлгән,
Сине бәгыренә бастырып
Хәләл сөтен имезгән
Миңлесылу анаңнан
Ризалык алып кит, улым!

Моны ишеткән анасы өйдән йөгереп чыга да җибәрмәскә теләп, моңланып әйтә:

Китмәче, балам, китмәче,
Безне моңлы итмәче,
Картайганда атаңның
Билен яман бөкмәче,
Газиз анаң гарьләндереп
Күкрәкләрен измәче,
Канибәк дигән кыз кардәшең
Күз яшьләрен түкмәче!

Чура анасына әйтә:

Ал, ал, анам, ал, анам,
Ак саулык белән кал, анам!
Тугыз ай, ун көн күтәргән,
Ун ай, ун көн имезгән,
Сиртмәле бишеккә таянган,
Иртә таңнан уянган;
Таң йокыңны дүрт бүлеп,
Суырып сөтең имгәнмен,
Бәгыреңә бастырганда
Йөрәгеңә сеңгәнмен.
Бүгенге хәлемне күрсәнә,
Имгән сөтең хәләл итсәнә,
Мин китәем, газиз анам,
Ризалыгың бирсәнә!

Боларны ишетеп, анасы болай ди:

Бар, алайса, бар, балам,
Барганда бәхетең ачылсын!
Казан иленең капкасы
Кояшлы яктан ачылсын!
Кил, балам, сине сөяем,
Башың, күзең сыйпаем,
Ак юл теләп калаем.

Кыз кардәше Канибәк йөгереп өйдән чыга да агасының муенына сарыла, мондый сүзләр әйтеп, такмаклап елый:

Тасмагер атыңа менгәнсең,
Койрыгы белән ялларын
Ефәкләр белән үргәнсең,
Агам, кая китәсең?
Ук-җәяңне таккансың,
Ук алмаган калканыңны
Уң иңсәңә аскансың,
Агам, кая китәсең?
Укалы кием кигәнсең,
Ук-садагың элгәнсең,
Сул кулыңа кош тотып,
Агам, кая китәсең?
Картайганда ата-анамны
Елатып кая китәсең?
Канибәк сөйгән кардәшеңне
Кемгә әманәт итәсең?

Чура Батыр кыз кардәше Канибәккә каршы төшеп, мондый җавап бирә:

Тасмагергә менгәнмен,
Койрыгын, ялын үргәнмен,
Тузан кунмасын дигәнмен.
Угым-җәям такканмын,
Ук алмаган калканымны
Уң иңемә асканмын,
Яулар күреп качсын диеп,
Булат кылыч бәйләдем,
Кырымга керергә әйләндем.
Укалы кием киеп,
Сул кулыма кош тотып,
Казналы Кырымны калдырып,
Җитмеш чакрымлык[1] Казанга
Ярдәм итәргә барамын.

---

[1] Ерак дигәнне белдерә.

Мин Казанга барганчы
Кан яумасын, кар яусын,
Мин Казанга баргачтын
Кар яумасын, кан яусын.
Елама, кардәшем, елама,
Уйнап-көлеп китәем.
Мин Казанга житәем,
Халкына ярдәм итәем.
Китсәм, шәһит китәем,
Үлем ширбәтен эчәем!

Шуннан соң, Чура инде китәргә җыенганда, атасы Нарык аңа шушындый нәсихәт бирә:

Бай тирәкнең чайкалуы җилдәндер,
Карт тирәкнең шарт сынуы билдәндер,
Тереләрнең көн итүе илдәндер,
Ак киекнең йөрер җире мәйдандыр.
Абдал булса, ат та яу,
Кытымыр булса, карт та яу,
Гомере булса, кортка яу,
Кылычы булса, ул да яу,
Йөрүчән булса, килен яу,
Уйнак булса, кыз да яу.
Томанлы көндә төлке узар,
Буранлы көндә бүре узар,
Җайлап чапса, ат узар,
Биш бизәнгән туйда узар,
Яхшы кеше көн дә узар.
Кодалак арба[1] юл бозар,
Яман бикә өй бозар.
«Көчем бар!» дип мактанма,
Көчең китәр көн булыр;

[1] Кодалак арба — ике тәгәрмәчле арба.

«Малым бар!» дип мактанма,
Малың бетәр көн булыр;
«Туганмын!» дип куанма,
Туган, үлгән көн булыр;
Җаның чыгар көнеңнән
Котылмастай көн булыр;
Бер үзеңнән башкасын
Күңелгә алмас көн булыр;
Күргән җирдә күз калыр,
Йөргән җирдә эз калыр.
Кардәш үлсә, кан калыр,
Сердәш үлсә, сер калыр,
Уйнаш үлсә, тол калыр,
Кемне сөйсә, шуны алыр.
Егет үлсә, исме калыр,
Аты үлсә, ияре калыр;
Җиңгән үлсә, малы калыр,
Мал артыннан күз калыр;
Калганнарга гаугага
Алтын, көмеш, таш калыр;
Әҗәл җитми үлем юк,
Үлем вакытын белү юк;
Әҗәл җитеп үлгәннән соң,
Һич берәүгә калмак юк.
Бу дөньяга килгәчтен,
Үлми калган берәү юк.
Әҗәл җитсә, әмәл юк,
Котылмага гамәл юк,
Еласаң да файда юк.
Хатын калса, ир табар,
Кызың калса, яр табар,
Улың калса, мал табар.
Менгән атың буш калса,
Менәргә ир табылыр,
Кигән туның буш калса,
Кияргә ир табылыр.
Киткәндә ни табылыр?

4 П-59

Әйткәннәремнән чыкма син,
Кич җиткәндә атка атланып,
Ярганак таудан кичмә син.
Казандагы Гәрәй ханның
Сарае алдыннан үтмә син.
Сусаганда яр буендагы
Суларыннан эчмә син,
Казандагы картларның
Теләген кире какма син.
Берәүнең кылыгын күрдем дип,
Еландай барып чакма син.
Казанга барып җиткәчтен,
Җир табалмый йөресәң,
Сәли картны кара син.
«Синең улың буламын!» дип,
Сәламемне әйт аңа син!
Сәли карт сиңа юл табар,
Юл тапмаса, җир табар,
Җирлеләрдән ир табар,
Дуслашып ул синең белән
Кайда кирәк, ат чабар.
Китсәң, улым, атлан, кит!
Аш ашамый, су эчми,
Кичә-көндез йокламый,
Сине сагынып саргайган
Алтын-кызны күреп кит!

Чура батыр атасының әйткәннәрен тыңлап, ата-анасы, кыз кардәшенең хәер-фатихасын алып, аларга саулык теләп, болай ди:

Исән-сау кал, атаем,
Әйткәннәреңнең һәммәсен
Колагыма киртләем!
Сәли картны табып мин
Сәламеңне әйтермен.
Мин Казанга барсам да
Хан булырга бармыймын,

Бәй булырга бармыймын.
Хан итсәләр, булмамын,
Бәй итсәләр, калмамын.
Исән-сау кал, анаем!
Исән-сау кал, кардәшем!
Мин Казанга баргачтын,
Йолдызлар булыр юлдашым.

Чура Батыр атына атланып, сөйгән кызы Алтыннан да хәер-фатиха алу өчен юлга чыга. Ерактан ук аның килгәнен күреп, Алтын бик куана, Чураны мондый такмак белән каршы ала:

Анда камыш, монда камыш арасыннан
Томан чыга урап-урап.
Әнә миңа Чурачыгым килеп ята,
Ул бит миңа иң кадерле, газиз кунак.
Чурачыгым, ат бирәем, тун бирәем,
Ак атыңның ияреп мин салдыраем,
Төлке туның үзем тотып кигезәем,
Гөлчәчәкләр арасына яткыраем.
Ун бармагымны шартлатып уйнатаем,
Син аруга нарлы[1] табын җыйнатаем.

Чура Батыр сөеклесе Алтынның җырын йөрәге ярылырдай хәлгә килеп тыңласа да, аңа барып болай ди:

Ал, ак Алтыным, аруым,
Ал, исән-сау кал, аруым.
Акташлының Али бәен мин үтердем,
Башыма бетмәс хурлык китердем.
Менәргә бирсәң, тулпар бир,
Чапкан саен арымас.

---

[1] Нарлы — татлы.

Кыяргә бирсәң, көбә бир,
Тарткалашсам, ертылмас.
Сөям дисәң, вәгъдәңне бир,
Чураң сине онытмас.
Казан дигән ил бар дип,
Башым куяр җир бар дип,
Казналы Кырымны калдырып,
Син гүзәлне моңайтып,
Мин Казанга барамын,
Казанда батыр буламын.

Моңа каршы Алтын Чурага мондый җыр әйтә:

Ай ни булыр көннән соң?
Көн ни булыр айдан соң?
Ул ни була икән дип сорасаң:
Айның анасы диңгез булыр
Тынып торган күлдән соң.
Кара канат бөркетем
Ниләр тотып, ни ашар,
Иделдән күп чүпләгән
Казлар, кошлар беткәчтен.
. . . .
Мактанып ла булмый икән,
Дәүләт баштан кичкәчтен.
Батырлык кылып булмый икән
Атың өркеп киткәчтен.
Манарасы күккә үрелгән күк сарай
Харап булып бетә икән
Түбәсенә яшен бәреп үткәчтен.
Янып торган гөлчәчәк
Курай булыр сулгачтын,
Елтырап торган кызыл ефәк
Челтәр булыр тузгачтын.
Картаеп киткән гүзәлләр
Кортка булыр узгачтын.
Икмәк ашамам нардан соң,
Казы ашамам кардан соң,

Кияүгә чыкмам синнән соң.
Көнләшеп торган бер яман,
Һаман-һаман күз атып,
Бик күп хурлык китерер
Син аруым киткәчтен.
Алып кит мине, Чурам, алып кит,
Атың ялына салып кит!
Артыңнан рәхимсез яу куганда
Алтын атлы аруыңны,
Ыргагың белән элеп алып,
Корбан итеп чалып кит!

Чура юлга чыгып барганда аңа иңнәренә су тутырган көянтә аскан, судан кайтып килүче бер киленчәк очрый. Чураның киенеп, коралларын асып китеп баруын күреп, киленчәк, аның кем икәнен белим дип, Чурага сүз катып, болай дип сорый:

Кара кашлым, җирән атка утырып,
Садагыңа яңа уклар тутырып,
Ук алмаган калканыңны
Уң иңсәңә астырып,
Биштәрләреӊ тутырып,
Укалы киемнәр киенеп,
Сул кулыңа кош тотып,
Билеңә кылыч тагып,
Казналы Кырымны калдырып,
Яу каршысына баргандай
Икендедән ил ташлап,
Түрәм, кая барасың?

Чура Батыр киленчәккә җавап бирә:

Түрә түгел, карамын,
Игез түгел, ялгызмын.
Каламның исмен сорасаң,
Көкешле Тамга, диерләр,
Шуннан китеп барамын.

Үземнең исмем сорасаң,
Арыслан улы Бәйгази,
Аның улы Ир-Түләк,
Аның улы Ир-Нарык,
Чура улы Чурамын.
Барыр җирем сорасаң,
Җитмеш чакрымлык Казанга
Кара көндә җыенып,
Ярдәм итәргә барамын.
Мин Казанга барганчы
Казанны казак алмаса,
Таптап юлга салмаса,
Тактасын утка якмаса,
Ташларын суга атмаса,
Алтмышка җиткән картларын
Туп алдына салмаса,
Көн күрмәгән гүзәлләр
Яуга килен булмаса,
Сабый-сабый балалар
Елап үксез калмаса,
Кара киенгән Казанның
Каласының эчендә,
Капкасының төбендә
Ташка суккан
Тимершыгы[1] булырмын.

Шулай итеп, Чура Казанга барып җитә. Аны сарай кызларыннан берсе күреп, йөгереп ханбикә Сөембикә янына керә һәм болай дип әйтә:

Казанның саф урамын кичкәндә,
Сараеңның каршысына килгәндә,
Астындагы җирән аты сөрлекте,
Башындагы күн бүреген төшерде.

---

[1] Тимершык — тимер калканы мәгънәсендә.

Қара кашы, кара чәче күренде,
Айдай йөзе, күз карашы ачылды,
Менә бу килгән мөсафир
Акташлының Али бәен үтергән,
Үзенә бетмәс хурлык китергән,
Хан илендә хәсрәтле
Чура Батырга бик охшаган.

Чура Батыр Қазанга килгәч, хан сараена тукталмый, атасының киңәше буенча, каланың бер төбәгендә яшәп ятучы Сәли картны эзләп таба, аңа болай дип эндәшә:

Әй, Сәли карт, Сәли карт,
Сәлам бирдем сезләргә,
Сәлам бирдем Сәли атам,
Алмыйсыңмы өеңә?
Җаның аврып син мине
Ала калсаң өеңә,
Атам йорты Қазанга
Қайчан кара көн туса,
Мыегымны борырмын,
Мин яуларны куырмын.

Сәли карт Чурага карап болай ди:

Сиксән бишкә җиттем мин,
Сиксән батыр күрдем мин.
Туксан бишкә җиттем мин,
Туксан батыр күрдем мин.
Инде хәзер бу көндә
Туксан тугызны үтеп барам мин.
Қем икәнең белә алмый
Уйга калып торам мин.
Асылыңны әйтсәнә,
Нәселеңне әйтсәнә,
Қем икәнең белим мин,
Өемә алып керим мин.

Чура Сәли картка әйтә:

Мин ерактан, ерактан,
Бик ерактан килдем мин.
Асылымны сорасаң,
Кырымдагы Көкешле Тамганың
Куылган бер улымын.
Атамның атын сорасаң,
Арыслан улы Бәйгази,
Аның улы Ир-Түләк,
Аның улы Ир-Нарык
Чура улы Чурамын,
Аннан сәлам әйтәмен.
Бу көнемне сорасаң,
Кабан күлендә яшәгән,
Ил икмәген ашаган
Сәли карт, синең улыңмын.

Сәли карт Чурага җавап бирә:

Өйгә кер дип әйтергә,
Карт атаңның җае юк,
Җаен табып кайтыем,
Җаена салыр шае юк.
Бер улы юк, кызы юк,
Фәкыйрь, мескен агамын,
Күкрәкләрем шыгырдый,
Йөрергә бер җаем юк.
Өйгә кереп син, балам,
Карт анаңның кулын үп!

Шулай итеп, Чура Батыр Сәли картның улы булып, аңа ярдәм итеп яши башлый. Көннәрнең берендә Сәли карт Чураны Казан батырларының җыенына алып бара да такмак әйтә башлый:

Кемнәр юк та, кемнәр бар,
Бу җыенның эчендә.
Төрле-төрле байлар бар,

Тәрләнмәгән батыр бар.
Кабан күлендә камыш бар,
Күл эчендә таныш бар,
Таныш эчендә Чура бар,
Ышанмасаң, кара, бар!
Моннан да өлкән кала бар.
Кабан күлендә колан[1] бар.
Күл эчендә елан бар,
Елан башлы дошман бар.
Илдән алым алдырмас[2]
Изге туган Мамай бар.
Капчыгы белән тугайда
Гомер кичкән Нугай бар.
Ханның Гамбәр улы бар,
Үзгә булсаң, аңа бар,
Бияләр менеп туй иткән,
Тауда Казый Мирза бар.
Җырчы булсаң, анда бар,
Сарайда Колынчак батыр бар,
Батыр булсаң, аңа бар.
Алынчак атлы дусты бар,
Аңа булсаң, аңа бар.
Кара сөңге кулга алган,
Капка авызына таянган
Чынаяк[1] сөяр иле бар,
Сәлинең улы Чура бар,
Ач капканың арасын,
Ышанмасаң, кара, бар!

Ләкин беркем дә Чурага игътибар итми. Чура үпкәләп, аларга карап болай ди:

---

[1] Колан — кыргый ат.
[2] Алым алдырмас — илне талатмас.
[1] Чынаяк — кытай савыты, фарфор; биредә затлы әйбер дигән мәгънәне дә белдерә.

Колынчак белән Алынчак,
Сарай эчендә яшәгәч,
Мактанырга әвәсләр.
Сәли картның өендә
Алты ай инде яшимен,
Табынына утырып,
Икмәк-тозын ашыймын.
Танымады берегез,
Халык әйткән хак икән,
Айсыз икән ханыгыз.
Бу Казанның ханы бар да намы юк.
Казые бар, түрә юк.
Күрәмен дә беләмен,
Баллы буза теләрмен.
Казанны басып яу килсә,
Нәтиҗәсен белермен.

Шуннан соң, Колынчак Батыр аның янына килеп сорый:

Иртә таңнан, сәхәрдән,
Сөембикә сараеның
Каршысына килгәндә
Җирән аты сөрлеккән
Нарык улы синме идең?
Кабан күлендә яшәгән,
Алты ай мөсафир булып ашаган
Нарык улы синме идең?
Ук-садагың элмәгән,
Күренеп һич йөрмәгән,
Күренеп йөрми танышкан
Нарык улы синме инде?

Шуннан соң, Колынчак Батыр юлдашларына карап, аларга болай ди:

Аргамагына арпа биреп,
Тал-тирәккә бәйләгез,

Кулыгыз белән сыйпагыз.
Кара көндә, кыенда,
Татар атына юл биреп,
Танавыннан кан килеп,
Тырпаеп торса, күрерсез!
Казан арты бүз камыш,
Бүз камыш та нар камыш.
Бүгеннән башлап сез аны
Орышканда күрерсез.
Сырага килгән батырга
Тустаганын бирегез.
Казан атлы калага,
Чарылдап гаскәр килгәндә
Карап торса, күрерсез.

Чура Батыр аларга карап әйтә:

Кабыргама каткан каты иттә
Каным кайнап утырса,
Кан чыкмаган сөягемдә
Бөркет кош оялап утыра.
Газизләнгән бу җаным
Бу Казанның үзе өчен
Шәһит китәргә тора.

Шуннан соң, Чура, Сәли картның өенә кайтып, анда яшәвен дәвам иттерә.

Ләкин, Кырымда калган атасы Нарыкны, хан җәзалап, мал-мөлкәтен алып, бер теләнче хәленә җиткергән. Нарык карт теләнә-теләнә йөреп Казанга килеп чыга һәм болай дип җырлый:

Казна-казна мал килсә,
Казначылар куаныр.
Кала төбенә яу килсә,
Колынчак белән Ир-Чура
Кара канга буялыр.
Шундый батыр Чура атасы,

Инде килеп бу көндә,
Кыршаулы чиләк кулга алып,
Илдән-илгә йөридер.

Чура атасын каршы алып, кулыннан килгәнчә мал биреп, разый итеп, озатып җибәрә. Шуннан соң Казан өстенә яу килә. Ул көннәрдә Чура Батыр егетләрчә сугышып, яуны кире кайтара. Шулай итеп, Чура Батыр дан казанып, тугыз ел, тугыз ай Казанга һичбер яу күрсәтми, һәммәсен дә кире кагып бара. Әмма, сәфәр аенда бик канлы сугыш була. Яулар Казанны сарып алалар. Җир астыннан юл казып, Казан каласының астына дары салып, каланы һавага очыралар. Бу вәхшәт эчендә халык аһ-зар булып, капма-карышып, кайда качып котылырга белми. Һәр җир кан эчендә, туздырылган, тар-мар ителгән. Батырларның бер өлеше шәһит киткән, бер өлеше әсир төшкән була. Чура Батыр ялгыз калып, манара җимерекләре өстендә яулар белән кылычка-кылыч килә, бер мәлдән күрә: дүрт ягыннан дошман гаскәре белән чорнап алынган. Качып котылыр юлы бер генә — Иделнең текә яры. «Яу кулына әсир төшеп хур булганчы, үземне ярдан атаем!» — ди дә, Тасмагер аты белән үзен кыядан Иделгә атып, анда аты белән икесе дә батып үләләр.

Көннәрдән бер көнне Казанга улын эзләп Чураның анасы килеп чыга. Ул җимерелгән, яндырылган Казан урамнары буйлап йөри, очраган һәр кешедән Чураны сорый. Әмма Казанда һәр кешенең үз кайгысы. Миңлесылуны искә алып, аңа колак салучы кемсә юк. Иң соңында ул болай дип әйтә:

Ата дөя акырып,
Бүз таналар бакырып,
Ыңраша торган бер көндә,
Чурам менгән Тасмагер,
Ачуланып, көрсенеп

Кара суга баткан көндә,
Айдай парлак Чурамны
Күргән бармы, бикәләр?

Моны ишеткән бер кыз аңа әйтә:

Ай, ай, кортка, ай кортка,
Капчык асып муйныңа
Син дә нигә килгәнсең
Бу кыенлы Казанга?
Тере булып йөрсәң дә,
Син, әй, инде үлгәнсең.
Коллык, тарлык килгәндә
Син дә кемгә кирәксең?

Миңлесылу сүзен дәвам иттерә:

Карчыгадан туган тургайдай,
Ханнан туган солтандай,
Әй, бикәләр, тутайлар,
Кайсыгыз ул тапкансыз,
Казан каласын казанган
Кан яралы Чурадай?
Бармактагы уймагым,
Ак көмештәй тырнагым.
Икесе бергә килгән
Бу хурлыкка түзә алмый,
Баласы үлгән дөядәй,
Үкси-үкси киләмен.
Җан бәгърем Чурамның
Бүген үлгәнен белдем мин.
Бу Казанның картыннан,
Ятим калган яшеннән
Сораганнан файда юк!
Мәгарәгә барыем,
Әбелкасыйм хәзрәттән
Улымны барып сорыем.
Әбелкасыйм хәзерәт

Миңа карап күрсенә.
— Йөрәк парәм Чурамның
Каберен генә әйтсәнә!

Әбелкасыйм хәзрәт аңа болай дип әйтә:

— Ай, ай, анам, ай, анам,
Ай егылган күренә,
Көн егылган күренә.
Ай белән кояш кушылып
Күлгә төшкән күренә,
Миңлесылу анайның
Күзе чыкканы күренә.
Һәммәсен дә әйтимме?
Синең улың Ир-Чура
Тугыз ел да тугыз ай
Бу Казанда сугышып.
Батырлыгын нам итеп,
Ахырында, ай, мәдәт,
Суга баткан күренә.

Моны ишеткәч, Чура Батырның анасы Миңлесылу болай дип елый:

Ай, ай, көнем, ай, көнем,
Җаным, бәгърем, Чура улым,
Суга баткан бер улым.
Кайгылар, сөенечләрең
Истән китмәс үк булдың.
Юк булдың, Чурам, юк булдың,
Инде нәрсә итәем?
Баласы үлгән дөядәй
Бызлый-бызлый китәем.

Хикәятем бетте-китте,
Өйдә чыра сүнде-китте.

ОЛЫ ЯШЬТӘГЕ МӘКТӘП БАЛАЛАРЫНА

ЧУРА БАТЫР

Татарский народный эпос

(на татарском языке)

Мөхәррире *Б. Рәхимова*
Бизәлеш мөхәррире *А. Тимергалина*
Техник мөхәррире *А. Газизҗанова*
Корректоры *М. Хәйруллина*

ИБ № 6433

Җыярга тапшырылды 1.03.93. Басарга кул куелды 14.12.93. Форматы $60 \times 90^1/_{16}$. Типогр. кәгазе № 2. «Литературная» гарнитурасы. Офсет басма. Шартлы басма табагы 4,0. Шартлы буяу-оттиск 8,50. Нәшер-хисап табагы 3,0. Тиражы 50 000 экз. Заказ П-59. Бәясе ирекле.

Татарстан китап нәшрияты.
420111. Казан, Бауман ур., 19.

Татарстан республикасы Информация
һәм матбугат министрлыгының
Камил Якуб исемендәге полиграфия-производство берләшмәсе.
420111. Казан, Бауман ур., 19.